

**КРАЄЗНАВСТВО
І ТУРИЗМ**

ПЕРШИЙ САНАТОРІЙ-КУРОРТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Аналіз рекламних оголошень поч. ХХ ст. виявив одну з перших у Південно-Східній Україні рекреаційних установ – санаторій «Александрабад», заснований німцем-менонітом Г. Нібуром. Розглядаються передумови його виникнення, ресурсно-рекреаційна база, визначене значення установи для подальшого розвитку рекреаційних закладів у регіоні.

Ключові слова: рекреаційні установи, історія туризму, Катеринославська губернія, санаторій «Александрабад», німці-меноніти.

Вступ. Цікавих результатів для цілей історико-краєзнавчих, ретроспективно-туристичних досліджень, може надати такий доволі специфічний напрям наукового пошуку, як аналіз старовинних рекламних оголошень періодичних видань минулих років. Ознайомлення із рекламними оголошеннями початку ХХ століття в періодичних виданнях міста Катеринослава звернуло автора цієї статті до однієї доволі специфічної публікації, надрукованої в «Екатеринославском адрес-календаре» від 1916 р. [5] (рис. 1). Тут розміщене оголошення про перейменування санаторію «Александрабад» в «Запорожская Сльч», а також в ньому міститься стислий опис цього санаторію наступного змісту: «Санаторія «Александрабад» по системь д-ра Ламана, существуеть съ 1904 года; въ 1911 году значительно расширена и оборудована приспособлениями, вполне соответствующими всьм требованиям науки». Також наводиться опис місцеположення санаторію. З позицій сучасної історико-краєзнавчої науки видається цікавим проаналізувати зазначену в оголошенні поч. ХХ століття інформацію, з'ясувати історію заснування, приналежність, сучасний стан місцевості вказаного санаторію, що може розцінюватися як розкриття досі маловідомих сторінок історії формування рекреаційної сфери усїєї Південно-Східної України.

Попередній досвід. Історія туризму є порівняно новим напрямом досліджень української науки. Відомо, що перші курорти на теренах сучасної України відкрилися ще у др. пол. XVIII – поч. XIX ст. – на Західній, у Південній Україні, в Криму. Порівняно добре вивченою є історія формування туризму саме цих регіонів України. Що ж стосується теренів Південно-Східної України, Придніпров'я, то загальноприйняте вважати, що

перші рекреаційні установи з'явилися тут вже за часів міжвоєнного, радянського, періоду. Чи не першими санаторними закладами Центральної й Східної України І.М. Школа [16] називає санаторії у Миргороді (1917–1925 рр.), Слов'янську (1922 р.), курорти Лермонтовський (1925 р.), Ворзель (1932 р.), Березовські мінеральні води (1926 р.) тощо. У посібнику Устименко Л.М. [11] про будь-які рекреаційні установи Південно-Східної України в період XIX – поч. ХХ ст. навіть не згадується. У посібнику Федорченко В.К. і Дьорової Т.А. [12] вказується тільки про те, що в Катеринославі мало своє відділення Російське товариство туристів. Також немає інформації про будь-які рекреаційні установи у Придніпров'ї й в монографії Мальської М.П., Рутинського М.Й. та Паньків Н.М. [9]. Тобто, в жодній із вказаних ґрунтовних праць про історію туризму в Україні не йдеться про рекреаційні установи на теренах Південно-Східної України (яку цілком доречно ототожнювати із простором колишньої Катеринославської губернії). Таким чином, саме питання про розвиток на вказаній території установ лікувального туризму слід вважати «білою плямою» в історії туризму нашої країни.

Мета і завдання публікації – розкрити декілька маловідомих сторінок формування мережі рекреаційних установ, зокрема, першого санаторію на узбережжі Дніпра на теренах Катеринославщини, дослідити передумови його появи, ресурсно-рекреаційну базу, визначити значення установи для подальшого розвитку рекреаційних закладів у регіоні.

Виклад основного матеріалу. Згадування про одну з перших на Придніпров'ї рекреаційних установ знаходимо у вигляді рекламного оголошення у виданні «Екатеринославский адрес-календарь» [5]. З цієї ж публікації отримуємо також ще досить цікаві відомості про господаря

установи, її місцеположення, рекреаційну функцію, перейменування. Розглянемо по черзі ці інформаційні масиви.

Заснований перший дніпровський санаторій був у 1904 р. відомим німецьким підприємцем-промисловцем Г.А. Нібуром. Взагалі, німецький капітал, як відомо, відігравав значну (якщо не провідну) роль у промисловому розвитку усього

ред яких найкрупніші – Шенвізе, Кронсталь, Ейнлаге, Розенгарт та ін. Серед перших німецьких переселенців-менонітів 1789 р. був й Якоб Нібур – він придбав млин та пекарню, але його чисельне сімейство великих статків не зажило. Заклав справжній фундамент майбутньої корпорації Нібурів старший син Якоба – Абрагам Нібур. До батьківської спадщини він додав зем-

Рис. 1 Титульний аркуш видання «Екатеринославскій адрес-календарь» [5] й сторінки із рекламним оголошенням про санаторій «Александрбадь»

Новоросійського краю, в т.ч. й Катеринославщини. Німців-колоністів було запрошено до поселення у Степовій Україні від часу її приєднання до Російської Імперії за наказом імператриці Катерини II. Переселенці змогли чітко й злагоджено, як і притаманно для німецького характеру, налагодити господарство в регіоні, з часом і більша частина промислових підприємств також була заснована й розвивалася саме німецькими колоністами. Переважна більшість з цих поселенців сповідували менонізм – один з напрямів протестантського віровчення. На теренах Новоросії німці-меноніти оселялися поселеннями-колоніями, що чітко ідентифікувалися за характерними німецькими назвами. Одним із значних ареалів розселення німців-менонітів були околиці міста Олександрівська – сучасного Запоріжжя, се-

лі в Кронсталі, ферму та млин в Розенгарті. По-справжньому розгорнувся син Абрагама – Герман Нібур. У 1853 році він заснував власний млин для вироблення борошна [2]. У 70-ті роки XIX ст. в Олександрівську отримує подальший розвиток харчова промисловість, суттєво розширюється борошномельне виробництво – вводяться механічні млини Классена, Бадовського, Фаста із загальним обсягом виробництва борошна на 150 тис. рублів на рік [7]. В період 1881 – 1900 рр. і товариство «Г.А. Нібур і Ко» розширює власне підприємство, вводячи до експлуатації 11 млинів (2 – в м. Олександрівську, 4 – в с. Шенвізе, 3 – в с. Хортиця, 2 – в Нижній Хортиці). Так, у 1893 р. Г.А. Нібуром був побудований величезний п'ятиповерховий паровий млин високого помелу. Він побудував її під враженням від

побаченого під час мандрівки Америкою найбільшого в світі млину в Міннеаполісі [6]. Цей млин по вул. Комсомольська, 30 діє й сьогодні, складаючи один із найцікавіших екскурсійних об'єктів м. Запоріжжя. Таким чином, борошномельне виробництво Нібура стало найпотужнішим у Південній Росії [15]. Із загальною тенденцією прискорення темпів економічного розвитку в Росії на поч. XX ст.,

числа німецьких курортів принципом – із доданням слова «Bad», яке можна зустріти в багатьох німецьких географічних назвах. В даному контексті цей іменник середнього роду означає «курорт».

Розрахований санаторій-курорт був на обслуговування в першу чергу німців Південної Росії, і користувався великою популярністю. Лікувалися в ньому цілий рік. До санаторного комплексу вхо-

Рис. 2 Вид з Дніпра на санаторій Александрбад (листівка Всесвітнього поштового союзу поч. XX ст.) [10]

поширенням капіталістичних систем господарювання, початком формування Придніпровського промислового вузла, в регіоні значно активізуються різноманітні форми ринкової економіки. В 1904р. Г.А. Нібур розширює сферу власної економічної діяльності, створюючи «банкірський дім», засновуючи декілька підприємств виробничої сфери, а також відкриваючи перший в регіоні санаторій «Александрбад».

Герман Нібур чітко й уважно слідкував за тенденціями розвитку як промисловості, так й сфери послуг. Про це свідчить саме його ідея заснування в 1904 р. санаторію-курорту на березі Дніпра. Знаходився він на лівому березі Дніпра, на північних околицях м. Олександрівська – там, де сьогодні знаходиться акваторія порту ім. Леніна. Заснований санаторій був вже після будівництва Кічкаського мосту (який був знесений із побудовою ДніпроГЕСу). Цікава й сама назва санаторію, побудована за класичним для абсолютного

дими: головний корпус, вілли, будинки для проживання на свіжому повітрі (рис. 2). Обладнаний він був по останньому слову техніки того часу. До послуг хворих були: водолікарня, лікувальні кабінети, електричний кабінет, бібліотека, їдальня [1]. Сюди приїздили на лікування і відпочинок не тільки з усієї країни, а також із-за кордону. Лікували в санаторії хвороби обміну: подагру, діабет, ожиріння, анемію, хвороби нервової системи, хвороби серця і судин, хвороби органів травлення, жіночі хвороби. Із-за високої платні лікування в санаторії було доступне не кожному.

В зазначеному на рис. 1 оголошенні про перейменування санаторію «Александрбад» поміж іншого зазначено, що установа існує за системою доктора Ламана. Це ще один шар інформації, що надає загальної картини розвитку рекреаційної справи на початку XX століття.

Принципи лікування німецького лікаря-натуропата Йогана Генріха Ламана / Johann Heinrich

Lahmann (30.03.1860 – 01.06.1905), який жив і працював у м. Дрездені, були дуже популярними у російських лікарів описуваного періоду. Зокрема, у більшості кримських санаторіях, що тільки-но засновувалися в цей час, запроваджувалися методи фізико- й гідротерапії за принципом «сонце – повітря – вода – дієта», розроблені Г. Ламаном. Така система була запроваджена, наприклад, й в першому приморському санаторії Російської Імперії, відкритому в 1905 р. у м. Євпаторії [14]. Доктор Ламан був прибічником водолікування прохолодними ваннами та обгортаннями, що підвищує вивідну функцію нирок та «звільняє організм від отрути» [17], він розробив 5 різних дієт для хворих на ті чи інші захворювання, рекомендував своїм пацієнтам з профілактично-лікувальними цілями прийняття сауни й купання під відкритим небом. Його праці «Повітряні ванни як засіб оздоровлення й гартування» [18], «Найважливіші сторінки лікування силами природи» [19] та інші досі є недослідженою спадщиною історії лікувального туризму й рекреації, що суттєво вплинули на виникнення й подальший розвиток теорії й практики рекреалогії, технологій СПА. Також відомий історичний факт, що в клініці д-ра Ламана в Дрездені у 1900 р. проходив курс дієтичного й гідротерапевтичного лікування рідний брат гетьмана України Павла Скоропадського – Михайло Скоропадський [3].

Як видно з наведеного опису систем лікувальних процедур доктора Ламана, що застосовувалися на курорті Александрбад, прозорі, чисті й швидкоплинні води річки Дніпро якнайкраще підходили для практичного застосування розроблених цим лікарем методик. Природно, що ознайомлені з працями свого співвітчизника були саме німці-колоністи, зокрема, Г. Нібур, який й створив один з перших санаторних закладів Південно-Східної України.

Як і для сучасних санаторіїв та курортів, для Александрбада були притаманні місцеві історико-архітектурні ресурси. По-перше, сам санаторій розташовувався в історичній місцевості давньої слави й звитяги українських козаків – поряд знаходився острів Хортиця із його численними пам'ятками історії та археології, колишня Кічкаська переправа, вище за течією Дніпра розпочиналася система Дніпровських порогів тощо. По-друге, на території самого санаторію розміщувалася досить цікава пам'ятка – скульптура Тараса Бульби, висічена з гранітного каменю (рис. 3). Автором цієї скульптури був Яків Лібман – житель м. Олександрівська, що тримав приватну

майстерню. Запорізький красзнавець Л. Альберг у своїй книзі «Мости Запоріжжя» [4] зазначає: «Недалеко від скелі, на якій був встановлений Т. Бульба, на березі Дніпра, знаходилася печера, яку в народі називали печерою Тараса Бульби. Цікаво, що в цій печері знаходився стіл і табуретки, зроблені з цілісних гранітних каменів; хто їх зробив – невідомо... В цьому гроті постійно ховалися збігли арештанти, бродяги безпритульники, хулігани і різний темний люд». Зазначена в описі печера була однією з багатьох прибережних печер річища Дніпра, про які відомі легенди ще з античних часів (одна з перших згадок належить грецькому історичу Геродоту).

Рис. 3 Скульптура Тараса Бульби на території санаторію Александрбад (листівка поч. XX ст. [8])

В ніч на 6 серпня 1906 р. в родині Нібурів сталася трагедія: голову сім'ї Германа Нібура було вбито грабіжниками, які вкрали 800 карбованців [2].

Справу батька продовжив син. Я.Г. Нібур намагався постійно вдосконалювати систему послуг на курорті-санаторії. Так, у травні 1913 р. він разом зі своїм зятем В.Ф. Бетхером вирішив влаштувати автомобільний маршрут від Олександрівська до санаторію для перевезення тих, хто приїжджав

у санаторій. Передбачалося, що пасажирів забира- тимуть з вокзалів, з пристані і з міста. Оплата від- повідно складатиме з кожного пасажера до 1 руб. 50 коп. Влада міста погодилася на влаштування автомобільного перевезення і видала дозвіл. Але оскільки санаторій знаходився на території повіту, а не міста, знадобилося узгодження із земською управою, яка визнала передбачувану плату за про- їзд занадто високою. Тому дозвіл на цей вид діяль- ності Нібуру не був даний [13].

Досить символічним для періоду 1916 ро- ку є рішення про перейменування санаторію у «Запорізьку Січ», про що йдеться в реклам- ному оголошенні, розміщеному на сторінках «Екатеринославского адрес-календаря». Я. Нібур, в традиціях своєї династії, діяв відповідно часо- ві. В цей період Російська Імперія вже була ак- тивно втягнута у вир I Світової війни – війни з Німеччиною. Невтішні вісті з фронтів виклика- ли народне збурення, незадоволення як самою ві- йною, що потребувала дедалі більше фінансових й людських витрат, так й самими її призвідника- ми – німцями. З часом народний гнів почав по- ширюватися на усе, що було пов'язане із німця- ми, в т.ч. й на підприємства, установи, географіч- ні назви, що хоча б чимось нагадували про «пру- саків». Місцеві жителі не сприймали вже навіть тих німців, що вважалися «своїми», з якими спі- віснували понад 100 років й вели часто спільне господарство й освоєння місцевості. Територією

півдня Росії прокотилася «хвиля перейменувань». Долучився до цього й санаторій Я.Г. Нібура. Та проіснував він із цією назвою досить недовго. Імперіалістична війна переродилася у революцію й громадянську війну, і колишніх «золотих часів» еко- номічного розквіту і дух минув... У 1919 р. санато- рій був пограбований й спалений одним з ватажків загонів Нестора Махно – анархісткою Маруською Нікіфоровою [1]. Так завершилася історія першого на Дніпрі санаторію з ознаками курорту.

Висновки. Сьогодні вже ніщо не нагадує про санаторій Александрбад – немає ні його будів- вель, ні скульптури Тараса Бульби на Дніпрових кручах, ні навіть Кічкаського мосту, біля якого санаторій розміщувався. І сама назва санаторі- ю й пам'ять про нього вже майже забуті місце- вими жителями. І Дніпрові пороги поглинені во- дами Запорізького водосховища... Але для науки, історії туристської справи Придніпров'я та й всієї України існування німецького курорту-санаторію відіграло значну роль, адже заклало самі тради- ції санаторно-курортної справи в усьому регіо- ні Південно-Східної України. Можна цілком спра- ведливо вважати, що наступний період розвитку радянської системи санаторного лікування в регіо- ні наслідував ідеї й технології лікувального туриз- му, привнесені на придніпровський ґрунт німцями- менонітами. Тож історія першого в регіоні санато- рію, як здається, повинна зайняти належне місце в літописі рекреаційної справи нашої країни.

Джерела та література

1. 100 років тому (1904) був заснований са- наторій «Александрбад» // www.zounb.zp.ua.
2. 180 років від дня народження Г.А. Нібура (1830 - 1906) / у посіб. «Знаменні та пам'ятні да- ти Запоріжжя–2010» // <http://www.zounb.zp.ua/>.
3. *Акименко М.А.* «Единственный мой благодетель»: Владимир Бехтерев и Михаил Скоропадский // *Обозрение психиатрии и меди- цинской психологии им. Бехтерева.* – СПб., 2005. – Т.01. – № 4. – С. 38–40.
4. *Адельберг Л.* Мосты Запорожья.- Запорожье: РА «Тандем-У», 2005. – 56 с.
5. *Екатеринославскій адресь-календарь: 1916 годъ* – Екатеринославъ: Іздание губернской типографіи, 1916. – 505 с.
6. Запоріжжя: офіційний портал Запорізької міської влади // <http://www.megia.zp.ua/>.
7. *История Александровска / Запорожье* – информационно-исторический портал города // <http://www.newz.com.ua/>.
8. Клуб «Филокартист» // <http://www.filokartist.net>.
9. *Мальська М.П., Рутинський М.Й., Пань- ків Н.М.* Туризм у міжнародному та національно- му вимірах: історія і сучасність: Монографія. – Л.: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2008. – 268 с.
10. Старый Альбом: Продажа предметов старины и открыток // <http://www.old-album.ru/>.
11. *Устименко Л. М., Афанасьев І.Ю.* Історія ту- ризму: Навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2005. – 320 с.
12. *Федорченко В.К., Дьорова Т.А.* Історія ту- ризму в Україні. – К.: Вища шк., 2002. – 195 с.
13. *Чайка О. В.* Городской транспорт в Але- ксандровске в начале XX века // *Музейний вісник: Зб. наук. праць.* – №9. – 2009. – С. 161 – 179.
14. *Шевченко В.* Евпаторийскому курорту – 95 лет // *Крымская правда.* – 27.06.2000. – С.2.
15. *Шевченко В.В.* Підприємницька діяль- ність банкірів півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти // *Проблеми історії України XIX*

– початку ХХ ст.: Зб. наук.ст. – 2008. – Вип. 14. – С. 88 – 97.

16. Школа І.М. Менеджмент туристичної індустрії: Навч. посіб. / За ред. проф. І.М. Школи. – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003. – 662 с.

17. Lahmann, Heinrich // http://www.deutschebiographie.de/artikelNDB_n13-414-01.html

18. Lahmann, H. Das Luftbad als Heil- und Abdrungsmittel. – Stuttgart: A. Zimmer's Verlag, 1906. – 36 p.

19. Lahmann, H. Die wichtigsten Kapitel der natyrlischen (physikalisch-didtetischen) Heilweise. – Stuttgart: A. Zimmer's Verlag, 1901. – 286 p.

20. http://en.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Lahmann.

Олег Афанасьев

Первый санаторий-курорт Юго-Восточной Украины начала ХХ века

Анализ рекламных объявлений нач. ХХ в. выявил одно из самых первых в Юго-Восточной Украине рекреационных учреждений – санаторий «Александрбад», основанный немцем-меннонитом Г. Нибуром. Рассматриваются предпосылки его возникновения, ресурсно-рекреационная база, определено значение учреждения для дальнейшего развития рекреационных заведений в регионе.

Ключевые слова: рекреационные учреждения, история туризма, Екатеринославская губерния, санаторий «Александрбад», немцы-меннониты.

Oleg Afanasiev

The first sanatorium-resort in South-east of Ukraine in the beginning of XX centuries

The analysis of advertisements in the beginning of XX century has revealed one of the recreational establishments very first in Southeast Ukraine – sanatorium «Alexanderbad» based by the Germans-mennonites of G. Nibur. Preconditions of occurrence of sanatorium are considered, a resource recreational basis, value of establishment for the further development of recreational institutions in region is defined.

Key words: recreation facilities, history of tourism, Ekaterinoslav Province, sanatorium “Aleksandrabad” German-Mennonites

УДК 726.1.023.1 – 035.3 (477)

Дмитро Каднічанський (м. Львів)

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ У ТУРИЗМІ НА ПРИКЛАДІ СКАНСЕНІВ

Розглядаються питання збереження дерев'яної архітектури України. Для кращого її збереження створюються музеї просто неба – скансени. Описуються скансени України. Розглядаються проблеми, пов'язані з використанням музеїв просто неба в туризмі.

Ключові слова: скансен, музеї просто неба, історико-культурна спадщина.

Постановка проблеми. Склалося так, що більшість території, яку віддавна заселяли українці, була вкрита лісами. Тому і більшість споруд – оборонних, житлових та сакральних – вони споруджували з дерева. З давніх часів центральною спорудою будь-якого українського населеного пункту була церква. Тому їх українці зводили з особливою турботою. Ці храми є надбанням української та всесвітньої культури, цінними об'єктами краєзнавчого та релігійного туризму. Не менш цінними є й інші збережені традиційні

споруди – хати, стайні, комори, клуні, млини, вітряки, кузні, шпихліри, тартаки, корчми та ін.

На жаль, багато шедеврів дерев'яного зодчества не збереглося до сьогодні, оскільки були знищені неблаганністю часу та злочинним втручанням людських рук. Чимало будівель сплюндровано у роки радянської влади. Проте нищилися вони і в роки незалежної України й продовжують нищитися зараз. Багато церков, особливо на початку 90-их рр. ХХ ст., обмуровано і розібрано. Чимало храмів стали жертва-